

van Gods aanwezigheid het enig verweer dat effectief tegen het atheïsme gebruikt kon worden.³⁰

Van godservaringen als deze berichten Bijbel en geschiedenis. De waarheid van bijbelse vertellingen kan door eigen ervaring bevestigd worden. Aldus wordt op analoge wijze het gezag van de Schrift voor de visie op tijd en geschiedenis op de ervaringen van het individu gefundeerd. De interesse in het ingrijpen van God in het leven van het individu vertoonde zich bij de opwekkingsbeweging op verschillende manieren. Al genoemd zijn de bekerings- en opwekkingsgebeurtenissen. Daarnaast beleefde de autobiografie³¹ een opbloei. In de kerkgeschiedschrijving kreeg men oog voor de ontwikkeling van de vroomheid. De Berlijnse theoloog August Neander heeft in dit opzicht zowel Merle d'Aubigné in Genève als Philip Schaff³² in Amerika beïnvloed. Beiden lieten in hun geschiedbeschrijving het leven van de enkeling tot zijn recht komen. Wat de geschiedenis beweegt, beweegt ook de huidige kerk: de enkeling, de vrome christen.

5.

De wetenschappelijke, religieuze en algemeen-nut-beogende genootschappen speelden in de Verlichting een belangrijke rol.³³ Tot de genootschappen met een religieus doel behoorden het 'Deutsche Christentums-gesellschaft' in Basel en het 'Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst'.³⁴ Het bloeiende verenigingswezen van de opwekkingsbeweging aan het begin van de negentiende eeuw zette deze wereldlijke en religieuze traditie van sociëteiten voort. Bij dit *associërend motief* bestaat een ononderbroken continuïteit tussen Verlichting en opwekking.

30. H. Obst, 'Elemente atheistischer Anfechtung im pietischen Bekehrungsprozess'. In: *Pietismus und Neuzeit*, 2, 1975, 42.

31. G.A. Benrath, 'Autobiographie'. In: *Theologische Realenzyklopädie*, Band IV, Berlin, New York, 1979, 784, 2-8. Indrukwekkende voorbeelden zijn de autobiografieën van Jung-Stilling, Bost, Finney.

32. Winkler (n. 11), 35, 36, 55, 73, 91, 93, 137. Schaff schreef zelfs een biografie van Neander (New York 1886); cf. verder Nichols (n. 25) en K. Penzel, 'Church History in Context: The Case of Philip Schaff'. In: *Our Common History as Christians. Essays in Honour of Albert C. Outler*, ed. by J. Deschner, L.T. Howe and K. Penzel, New York, 1975, 217-260.

33. U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, München, 1982, en idem, 'Der Sozietätsgedanke im 18. Jahrhundert'. In: *Pietismus und Neuzeit*, 7, 1981, 9-27.

34. *Op de bres. 200 jaar Haagsch genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst (1785-1985)*, 's-Gravenhage, 1985.